
David Lyon: Surveillance Studies. An Overview.

Daniel Slavíček

David Lyon: Surveillance Studies. An Overview. Polity Press, Cambridge 2007, 243 s.

Kanadský sociolog David Lyon není v české akademické obci úplně neznámým autorem - v roce 2002 vyšel v nakladatelství Mladá fronta překlad jeho knihy Ježíš v Disneylandu. Náboženství v postmoderní době. Větší část jeho vědecké práce však patří tématu, které je, recenzent si troufá říci, v českém humanitním prostředí, v zásadě neexistující. Jedná se o studium dohledu.

Již překlad slova surveillance jako „dohled“ může působit problémy. Nabízí se možnosti přeložit jej jako „dozor“, „sledování“, „kontrola“ a podobně. Vzhledem k tomu, že dohled je v posledních dvaceti letech zprostředkován zejména technickými prostředky, kde je již termín „systémy dohledu“ zaveden, volí recenzent právě tuto variantu. Zároveň je možné použít za vzor překlad klasického díla o dohledu, tedy knihy Michela Foucaulta Dohlížet a trestat, i když zde je možnost překladu s použitím slova dozírat problematictější, neboť se zde opravdu jedná spíše o dozor vykonávaný dozorcí nad vězni ve vězeňském prostředí. Lyonova kniha má ještě podtitul, který, jak autor sám říká, ironicky naznačuje, že se jedná o přehled (Overview), a také jednotlivé části svými názvy k „hledění odkazují“ - I. Viewpoints, II. Vision, III. Visibility -; každá část je pak rozdělena do tří kapitol. Autor si zvolil za cíl podat přehled oblastí, kde se můžeme s něčím jako dohled setkat, a zároveň podat přehled teorií, které tuto problematiku v akademickém a dokonce i uměleckém prostředí tematizují. Mohli bychom tedy říci, že to není pouhý přehled, ale zároveň rozsáhlý úvod do problematiky. Můžeme se zde setkat nejen se sociologií od klasiků po současnost - Marx, Durkheim, Weber, Simmel, Giddens, Bauman -, s filosofií - Foucault, Deleuze -, se současnými anglosaskými teoretiky dohledu - R. Clarke, K. Haggerty, G. T. Marx, E. Zureik - ale také s Kafkou, Orwellem a filmy, kde je dohled důležitou součástí děje (např. Minority Report, The Net).

V první části knihy představují úvodní tři kapitoly to, co vůbec dohled je, v jakých oblastech se s ním můžeme setkat a jaké základní teoretické zdroje nám mohou pomoci porozumět tomuto problému. Podle Lyona je dohled „soustředěná, systematická a rutinní pozornost, věnovaná detailům osobnosti za účelem ovlivňování, řízení, ochrany a směřování“. Nabádá nás zkoumat na jedné straně způsoby dohledu (praxe) a na druhé straně cíle, o které při sledování jde. Samozřejmě je dohled velmi často spojen s mocí, kdy ten, kdo hledí, má určitá privilegia vůči tomu, kdo je viděn. Nicméně viděný může být také účastníkem vztahu, hrajícím aktivní roli (např. v reality show). Dohled v sobě skrývá také určitou dvojznačnost vyjádřenou slovy care and control. Může být vyjádřením starosti o někoho, ale zároveň sledováním někoho nebo vstupem do soukromí.

Lyon dále představuje pět základních oblastí, kde se můžeme s dohledem setkat: (1.) armáda a zpravodajské služby; (2.) státní administrativa; (3.) pracovní prostředí; (4.) policie a kontrola kriminality; (5.) spotřeba, marketing a média. Autor si všimá jak dějinného vývoje v každé z těchto oblastí, tak také rizik, která s nimi souvisí. Je asi zřejmé, že prudký vývoj informačních technologií v posledních dvaceti letech způsobil rozsáhlé změny. Lyon představuje při této příležitosti termín dataveillance, který užívá Roger Clarke pro nový způsob dohledu využívající technologie IT/ICT. Možnosti dohledu se neskutečně navýšily, a to ve všech výše zmíněných oblastech. U armád či zpravodajských služeb to nikoho asi příliš nepřekvapuje, nicméně i běžná státní administrativa je mnohem informovanější zejména díky propojování různých databázových systémů. Zaměstnavatelé již nemusí sledovat své zaměstnance přímo, nýbrž je mají pomocí docházkových / vstupních systémů, kamer, GSM či GPS pod stálou kontrolou. Technologie pomáhají nejen dozorovat vězně ve věznicích, ale také účinně vyhledávat pachatele díky databázovým systémům (např. DNA), kamery sledují občany ve většině měst a někde už i na vesnicích.

Lze uvést příklad z prevence kriminality ve Velké Británii. Jedna pětina kamer na světě je instalována ve Velké Británii, která zároveň představuje největší trh průmyslové televize (CCTV - Closed Circuit Television) v Evropě. Pokud procházíte britským městem, je váš obraz během jednoho pracovního dne zachycen průměrně 300krát. Konečně s tím, jak je dnešní svět orientován na konzum, je samozřejmé, že výrobci i poskytovatelé služeb využívají moderní technologie k tomu, aby plnily přání zákazníků (CRM - Customer Relationship Management), ale také aby se o svých klientech co nejvíce dozvěděli, například pomocí klubových programů, aby věděli co, kde a jak často nakupují, a cíleně jim to mohli nabízet. Ruku v ruce s konzumerismem pak fungují marketing a média. Autor hlavně poukazuje na skutečnost, že všechny tyto oblasti se díky informačním technologiím postupně propojují a prolínají. Například při žádosti o úvěr

může jméno klienta v určité databázi znamenat jak komplikace (pokud je někde evidován jako dlužník), tak také výhody (pokud je evidován jako bonitní klient).

V teoretické rovině se Lyon nejprve zaměřuje na kořeny dohledu sledovatelné zejména v oblastech dohledu na pracovišti, v armádě a při kontrole kriminality, dále na dohled v moderní době (Marx, Weber, Giddens) a nakonec k postmoderním teoriím dohledu. Kriticky se vyjadřuje k tomu, aby byl Foucaultův koncept Panoptikonu (ideální architektonické řešení dozoru nad vězni v knize Dohlížet a trestat) používán jako základní interpretační měřítko dohledu, což považuje za příliš zjednodušující. Nemyslí tím přímou kritiku Foucaulta, ale těch, kteří tento koncept až přespříliš používají k soudobým interpretacím. Zároveň však prezentuje několik názorů, které Foucaultův Panoptikon upravují. Například Mark Poster tvrdí, že poststrukturální teorie umožňují vidět databáze jako diskursy a data-dvojníky (Data-doubles) jako simultánně nezávislé i závislé entity. Podle Postera žijeme v době superpanoptikonu, kde nejsou produkovány interiorizované subjekty vědomé si vlastní determinace, nýbrž kde diskurs databází produkuje objektivizované individuality s disperzní data „identitou“, již si ani nemusí být vědomi. Tělo již není oblastí, kterou by bylo třeba chránit jako privátní prostor, ale stalo se již součástí superpanoptikonu. Dalším příkladem neologismu na foucaultovském podkladě je ban-opticon, který zavedl Didier Bigo s využitím analýz Giorgio Agambena pro ty případy „oddělování“, kdy dohledové systémy, zejména po 11. září 2001, omezují určité selektované skupiny osob v nejrůznějších aktivitách, zejména v cestování. Zmiňme ještě, že v souvislosti s Foucaultem se Lyon věnuje také Deleuzově analýze kontrolních společností (Postskriptum ke společnostem kontroly), dividiím a teorii asambláží. Závěrem této kapitoly však navrhuje, abychom studovali namísto obecných, dle jeho názoru totalizujících teorií disciplíny a kontroly aktuální podmínky, instituce, procesy a subjekty dohledu. Nabádá, abychom nezapomínali, že tyto subjekty dohledu jsou nakonec vždy tělesné bytosti, byť jejich data-dvojníci fungují v současném světě často nezávisle.

Druhá část, nazvaná Vision, se věnuje samotným dohledovým systémům a tomu, jak fungují. Autor opět potvrzuje určitou hravost tím, že jednotlivá slova v názvech kapitol začínají stejnými písmeny. Čtvrtá kapitola, nazvaná Information, Identification, Inventory, popisuje způsoby šíření informací v předmoderní, moderní a postmoderní době za pomoci rozlišení typů dohledových vztahů na tváří v tvář (face-to-face), rejstříky a kartotéky (file-based) a interface. Opět se zde můžeme setkat s mnohými autory, kteří již byli představeni výše a kteří jednotlivé vztahy specificky tematizují. Na tomto místě se autor trochu opakuje a možná mohly být tyto vztahy popsány již v první části. Zajímavá pasáž je věnována subjektu dohledu a problematice identifikace takového subjektu za pomoci psaných či elektronicky zprostředkovaných technologií. V podkapitole Interface surveillance jsou popsány různé termíny pro dohlížený subjekt jako „data image“ (Lyon 1994), „data-double“ (Haggerty a Ericson 2000), „digital persona“ (Clarke 1994).

Další kapitola (Security, Suspicion, Social Sorting) se již převážně věnuje současnosti. Nejdříve nás přivádí do prostředí, kde je dohled provozován. Takovým prostorem je dnes hlavně město. Lyon si všímá, že dohledové systémy pomáhají vytvářet řád města tím, jak klasifikují, třídí a řídí, což je zřejmé například při určování oblastí, které jsou určitým způsobem problémové. Zároveň se zajímá o to, proč jsou současná „mega-města“ tak zajímavá pro život, že se do nich lidé koncentrují, i když být doma, pracovat, cestovat, komunikovat či bavit se dnes znamená přicházet do styku s elektronickými sítěmi, databázemi a zařízeními a tudíž i možnost neustálého sledování (osobnímu prožitku dohledu se věnuje dále ve třetí části). Toto třídění, které vytváří profily a kategorie obyvatel, jej pak přivádí k problematice životních šancí, možnostem volby a sociální exkluzi. Snaží se ukázat, že něco jako svobodná volba, která je jednou ze základních tezí volného trhu, je v souvislosti s mocí, kterou mají systémy třídění a škatulkování, spíše chimérická. Závěrem této kapitoly představuje dohled jako otázku důvěry a nebezpečí jako výzvu demokracii a pozastavuje se nad úlohou jednotlivců i těch, kdo dohledové systémy provozují, aby se minimalizovaly negativní jevy s dohledem spojené.

Konec druhé části obrací naši pozornost k tělům, hranicím a biometrice (Bodies, Borders, Biometrics), čímž se dostáváme mimo prostor města a dokonce i mimo národní státy. I když je současný dohled zaměřen na těla jako nikdy předtím, stal se zároveň plně globálním. Osobní data cestují stejně, či dokonce snad více než ti, ke kterým odkazují. Identity osob jsou „zabaleny“ do plastových kartiček a pasů, které vždy odkazují k nějakým databázím, k nimž však dotyční nemají přístup. S tím, jak jsou vyhlášovány nejrůznější války (drogám, terorismu), nebo v souvislosti s globální migrací pracovní síly vzrůstá význam hranic, které jednotlivé oblasti oddělují, a identifikačních technik, které umějí rozlišit, kdo je a kdo není vhodný ke vstupu. Identity založené na biometrických údajích, získané z živých těl, se staly funkcemi globálního dohledu.

Zatímco první část knihy se věnuje různým hlediskům a oblastem dohledu (Viewpoints), druhá část systémům dohledu neboli tomu dohledu, který chce učinit lidi viditelné těm, kteří mají zájem regulovat jejich aktivity (Vision), třetí část je zaměřená na viditelnost (Visibility), tedy na to, jak jsou lidé viděni a jak reagují na to, že jsou viděni. Podobně jako dohled sám, i viditelnost je dvojnásobná. Někteří lidé se před dohledem stydí nebo jej považují za vstup do soukromí, jiní lidé viditelnost vyhledávají.

V sedmé kapitole se Lyon věnuje masmédiím a pop-kultuře. Zároveň jsou zde představena základní literární i filmová díla věnující se dohledu, například v podobě analýzy televizních reality show (např. Big Brother). Již jsme se setkali s některými neologismy Foucaultova panoptikonu a zde můžeme nalézt další termín - synoptikon, který užívá Thomas Mathiesen pro vyjádření současné mediální společnosti, kdy velké množství osob sleduje malou skupinu „vyvolených“. Dohled už není prostředkem regulace a disciplíny, namísto toho se zde stává objektem touhy. Předposlední kapitola se

věnuje těm, které naopak dohled netěší, kteří stojí na straně soukromí či dokonce bojují proti všemožným systémům dohledu. Lyon se zde zaměřuje převážně na anglosaské prostředí, a tak mnohé příklady o organizacích a hnutích, které se dohledu věnují, mohou působit trochu vzdáleně. Nicméně jejich přestavení a témata odporu od kritiky zneužívání osobní údajů po sociální vyčleňování naznačují mnohé, s čím se v praxi můžeme setkat.

V závěrečné kapitole autor přechází od těch, kteří bojují za právo na soukromí, k organizacím, které dohled vykonávají. Již několikrát byla naznačena etická a politická úskalí dohledu, kterým se v této části věnuje naplno. Lyon zaujímá vlastní stanovisko a snaží se ukázat, že ať už je touha po osobních údajích vedená dobrými či špatnými úmysly, mělo by být zajištěno, aby dohledové organizace odhalily, jak osobní data získávají, k čemu je používají, a maximálně se snažily zajistit to, aby sledovaní dali svůj souhlas ke zpracování osobních údajů. Zároveň si klade zásadní otázku, kdo jsou ti, kteří definují klasifikace, podle kterých dohled pracuje. Obecně řečeno, zaměřuje se tak na problém transparentnosti či otevřenosti dohledu, což považuje za základní podmínky zdravé demokracie a lidské důstojnosti.

Čas od času se v našich periodikách objevují zmínky o dohledu na pracovišti, kamerových systémech, či vzpomeňme na nedávnou debatu o ochraně soukromí, spojenou s pátými narozeninami internetového portálu Facebook. Možná je tedy třeba i hlubší prozkoumání této problematiky. Pokud čtenář hledá knihu, která by pojednávala o tématu dohledu metodou multidisciplinární komparace a která si dala za cíl podat přehled dosavadních teorií na toto téma, pak lze tuto práci jedině doporučit. Dalo by se říci, že je to kniha, co se týče dohledu, skoro „vševědoucí“. Za určitou slabinu lze považovat opakování stejných tezí od jednoho myslitele na více místech knihy, zejména mezi první a druhou částí, což však trochu souvisí se zvolenou metodou. Pokud by metoda přehledu někomu nevyhovovala, pak může sáhnout po jiné, nikoliv tak citující, knize od Davida Lyona -Surveillance Society. Monitoring Everyday Life, nebo dost podobné, ale více zaměřené k tématu teroristických útoků na Spojené Státy, práci Surveillance after September 11.

Kniha byla recenzována v Lidé města / Urban People 8/2002: 218-220.

Daniel Slavíček